

AYDINLANMACI ÖZNE-BİREY PROJESİNE DAİR (TÜKETİMSSEL AÇIDAN) BİR DEĞERLENDİRME

Muharrem TUNÇ*

Öz

Rasyonel özne, Aydınlanma düşünürlerinin ilgi merkezi olmakla birlikte, daha önceleri tartışılmayan bir konu olduğu anlamına gelmemektedir. Önceki tartışmalardan ayrılan yönü; yoğunluğu, yaygınlığı ve gelişimsel koşulların uygunluğu olmuştur. Aydınlanma sonrası öngörülen ideal insan tipi -belirli uslamlama kurallarına uymak koşuluyla- kendi yararına gereksinim duyduğu şeyleri doğru bir şekilde başarma yolunda yeterli niteliklere sahip rasyonel bir varlıktır. Ancak çok geçmeden deneyimlenen uygulamalar, rasyonel özneye dönük projeksiyonun başarısızlığına sahne olmuştur. Çalışmada bu tezin geçerlilik sorunu tüketim kültürü bağlamında değerlendirilmiştir.

Üretim ve tüketim toplumlarının ikisi de evrensel nitelikli bütüncül bir rasyonel varlığı reddetmektedir. Tüketim toplumu, tüketim ürünleri ile alışveriş merkezleri, reklamlar ve eğlence parkları gibi tüketim araçlarının etkisiyle, dürtüsel davranış kalıpları olan bir çoğunluk ortaya çıkarmıştır. Bu anlamda, tüketim kültürünün manipülatif tüketimsel yapıları ve kodları son derece önem arz etmektedir. Çalışmada tasarılan evrensel rasyonel özne-birey tezinin başarısız olduğu kuramsal yaklaşımlar ışığında ortaya konurken, tüketim kültürünün, özellikle, bireylerin duygu, düşünce ve davranışları üzerinde önemli bir etkisinin olduğu tartışılmıştır ki bu durum Aydınlanma projesinin başarısızlığı argümanını desteklemektedir. Birey, tarihsel ve toplumsal koşullara dışsal değildir.

Anahtar Kelimeler: Rasyonel Özne, Aydınlanma, Tüketim Toplumu, Birey.

AN ASSESSMENT ON THE ENLIGHTENMENT PROJECT OF SUBJECT-INDIVIDUAL IN TERMS OF CONSUMERISM

Abstract

Rational subject is the focal point of the Enlightenment thinkers, which does not necessarily mean that it was not a subject matter before then. However what distinguishes it from before is its intensity, prevalence and suitable conditions for its progression. The assertion for ideal type of post-enlightenment human being is a rational entity with enough characteristics to achieve what s/he needs for her/his own benefit with accuracy as long as s/he obeys some rules of reasoning. Yet, it is not long after that the experienced practices release some challenges against the projection of rational subject. The validity argument of this thesis has been assessed in the context of consumer culture.

Both the production and consumer societies deny a thorough rational entity with universal traits. The consumer society has engendered a majority with impulsive

patterns of behaviour under the influence of consumer products and means of consumerism such as shopping centres, advertisements, amusements parks, etc. In this sense, manipulative consumerist structures and codes of consumer culture is of significant importance. In this study it is shown that while the assertion of a universal rational subject-individual projected has failed to be proven in the light of theoretical approaches, it is, especially, argued that the consumerist culture has important impacts on individuals feelings, thoughts and behaviours, which supports the argument of the failure of the Enlightenment project. The individual is not out of historical and societal conditions.

Keywords: Rational Subject, the Enlightenment, Consumer Society, Individual.

Giriş

Tüketim çağında yaşayan insanlar, önceki dönemlere göre daha avantajlı olduklarına ve bu avantajlar dolayısıyla görece daha çok kendi olabildiklerine dönük bir algıyı sıklıkla yaşamaktadırlar. Bireyin toplumsal yaşamın merkezine güçlü oturduğu algısına sahip olanlar azımsanmayacak düzeydedir. Modernleşme sürecinin temel yapılarından olan özne-birey olgusu ve algısı toplumsal yaşam kurgusunun odak bileşenlerindedir.

Bu algıya dayanak oluşturan kültürel, politik ve sosyo-ekonomik göstergeler de göz ardı edilemeyecek düzeydedir. Aydınlanmacı kırılma, bireyin toplumsal yaşamın merkezinde olması gerektiği savını ileri sürmüş ve bireyin doğru ve yanlış karar verme yetkisine sahipliğini öne çıkarmaya çalışmıştır. Dolayısıyla birey yeni kurgunun fokal nesnesi niteliği kazanmıştır.

Toplumsal yaşama dair tasavvurların meşruiyet kaynağı olarak, dinler ve geleneksel kültürel kodların yerine bilim ve rasyonalite esas alınmış ve birey yeni kriterler dolayımı değerlendirilmelerin konusu olmuştur.

Aydınlanmacı düşünsel kodları izleyen süreç, bireyin hedeflenen ya da iddia edilen birey olup olamaması konusunda tartışmalı sonuçlar ve etkiler ortaya koymuştur. Söz gelimi artan ve yaygınlaşan sanayileşme ile üretim yüzyılı olarak tanımlanan on dokuzuncu yüzyıl ve özellikle ikinci dünya savaşı sonrası yaygınlaşan tüketim kültüründen hareketle tüketim yüzyılı olarak tanımlanan yirminci yüzyıl, bireye dönük algı ve ilişkilerde farklı etkiler ortaya koymuştur. Tarihsel ve toplumsal bir antite olarak birey, farklı biçimlerde uyum ve karşıtlık kalıplarını ortaya çıkarmıştır. Bauman, Baudrillard, Ritzer, Debord ve Sennett gibi düşünürlerin yanı sıra Frankfurt ve Birmingham Okulları bireyselleşme sürecinin tarihsel ve toplumsal unsurlardan dolayı istenilen biçimde gerçekleşmediğini ileri sürmüşlerdir.

Çalışmamızın odak noktasını oluşturan konu, genelde bireyin tasarımı ve hedeflenen birey olup olmadığı tartışmalarına yer vermek ve özellikle tüketim kültürünün oluşturduğu tüketim toplumlarında özne-bireyden söz edilip edilemeyeceğidir. Bu konuda yapılması gereken, kuramsal düzlemde birey antitesine yönelik ortaya konan yaklaşımlara kısaca değinmek, daha sonra tanımlar ışığında çalışmanın ilgi konusu olan tüketici bireyin özne/nesne dikotomisinde gerçekte ağırlıklı olarak neye denk düştüğü noktasında yapılan tartışmaları karşılaştırmaktır.

Tüketici birey bağlamında özne/nesne ilişkisi ortaya koymak, tüketim kültüründe ve dolayısıyla tüketim toplumlarında bireyin geldiği düzeyi anlamak noktasında önemli ipuçları verecektir. Çalışmada hedeflenen, tüketim gibi genelde görülebilir ve ölçülebilir somut bir bileşenden hareketle birey olgusuna dair gelinen noktayı tartışmaktır. Ancak tartışma herhangi bir alan çalışması şeklinde olmayıp kuramsal zeminde gerçekleşmektedir. Tüketim literatürü tartışması bağlamında bireyin özne/nesne düzeyi ele alınmıştır. Bu konuda literatürde başat karşıt görüşlere yer verilmiştir.

1. Aydınlanma ve Birey

Aydınlanma ile birlikte Batı düşünce dünyasında üzerinde en çok konuşulan konuların başında birey kavramı gelmektedir. Descartes'in *Kartezyen Felsefesi*, Aydınlanmacı ideal bireye önemli bir zemin oluşturmuştur. İnsan, fiziki varlığının yanı sıra düşünen bir zihne ya da ruha sahiptir. Kartezyen felsefe, beden akıl düalizmini formüle eden ve rasyonaliteyi yanlıgıları ile birlikte merkeze alan bir bakış olmuştur. Descartes'e göre zihinsel varlık ya da ruh şüphe götürmez bir gerçekliktir. Dış dünyayı, var olanı sahte ya da rüya gibi algılama, yanlış dahi olsa bunları algılayan bir tözü gösterir ve sözü edilen töz bunları değerlendirdiğine göre gerçektir, "*cogito ergo sum*" (*Düşünüyorum öyleyse varım*). Descartes, dış dünyaya dönük eylemlerin doğru ve yanlışlığının özgür irade dolayimli gerçekleştiğinden, doğru ya da yanlışlığın fiziki koşullara bağlılığından söz eder, dolayısıyla ancak fiziki olana doğru bir mantık kurgusu ile yaklaşmanın olabilecek yanlışlıklardan kurtulmayı sağlayacağını öne sürer. (Francks ve Ross, 2003: 650-51). Burada Descartes maddi koşullardan bağımsız güçlü bir üst belirlenimci olan akla göndermede bulunmaktadır. Öyleyse doğru bir uslamla ile koşulların yanlışlığına rağmen yanılısamadan kurtulma söz konusudur. Rasyonel öze yapılan vurgu, Aydınlanma filozoflarının çoğunun merkeze aldıkları bir değere sahiptir. "...Aydınlanma'nın karakteristik özelliklerini ifade eden özgürlük (freedom), hakimiyet (mastery) ve ilerleme (progress) kavramları, Descartes'in savunduğu 'rasyonel otonom "özne" idealinde içermektedir" (Duman, 2006: 130).

Aydınlanma nedir sorusunu "Aydınlanma, insanın kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtulmasıdır. Bu ergin olmayış durumu ise, insanın kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışıdır" (Kant, 1984: 213) şeklinde birey dolayimli açımlayan Immanuel Kant, rasyonel bir antiteyi merkeze almaktadır. Yeni kurguda birey, yaşama dair her alanda belirleyici özne biçiminde işlenmeye başlamaktadır. Zaten Descartes tarih, toplum ve kültür gibi öğelerden soyutlanan bir akıl yürütmenin otonom bireyi sağlayacağını dile getirir (Descartes'ten akt. Duman, 2006: 128).

Aydınlanma düşünürleri, rasyonel otonom bireyi merkeze alarak, evrensel bir tasarımı hedeflemişlerdi. Aklın kuralları ve işleyişi benzer sonuçları doğuracaktı. Bu bakışın tersi olan yaklaşımlar genel olarak reddedilmekteydi. Söz gelimi Montesquieu'nun tarihsel ve toplumsal referanslı rasyonalite tasavvuru, yurttaşları olan Condorcet, Helvetius ve Voltaire gibi aydınlanmacı düşünürlerce eleştirilmiştir (Duman, 2006: 122).

Locke'nin doğal düzen fikrinde haz ve zevkin rasyonelleştirilmesi de, akıl yürütmelerde yaşanabilecek olumsuzlukları bertaraf etmeye dönük bir üst rasyonalite biçimidir. Zira bir üst referansı olmayan her türlü akılcılığın kaotik

sonuçlarının olabileceği endişesi söz konusuydu. Varlığın doğal yasaları referansına yönelik bir uslamlama ile hem düşünsel hem de duyumsal düzen sağlanabilirdi. Böylece estetik ve zevk kuralları da rasyonel bir referansa tabi tutulmaktaydı. Bu anlamda Locke, Descartes'in düalizminden ayrılmaktaydı (Touraine, 2012: 30).

Görüldüğü gibi rasyonalitenin temel karakteristik arz ettiği Aydınlanmacı tasarım, rasyonel-özne birey prototipini kurgulamaktadır. Ancak deneyimsel düzlemde kurgunun başarısızlığına yol açabilecek olasılıkları önleyici yolları da yöntemsel yaklaşımlar ile elimine etmeyi hedeflemektedir. Descartes'e göre aklın kesin doğrulara ulaşmasını sağlayan entelektüel gücü vardır ve bu yeteneği tümdengelim yoluyla sair doğruları bulmak için kullanabilir. Bunun dört yöntemsel bileşeni olan *apaçıklık, analiz, sentez ve sayma/kontrol* ile her zaman doğru olana ulaşılabilir (Duman, 2006: 127). Bu anlamda, modern düşün ve eğitim, bireyi çevresel faktörlerin ve bireysel tutkuların irrasyonel handikaplarından kurtarıp akılcı bilgiye ve dolayısıyla bu tür bireylerden oluşan akılcı bir topluma dönüştürecektir (Touraine, 2012: 29).

Yukarıda, rasyonaliteye ve rasyonel bireye dair görüşlerine kısaca yer verilen, Fransız, Alman ve İngiliz üç düşünürün –Descartes, Kant, Locke - ortak noktaları; seküler, rasyonel birey tasarımını onamaları ve bu anlamda iyimserliğe sahip olmalarıdır. Onlara göre rasyonel birey, belirli koşullar çerçevesinde ideal yaşamsal kurguyu gerçekleştirme potansiyeline sahiptir. Oysa aşağıda görüleceği gibi, bu iyimserliğe karşı farklı zıt görüşler ortaya atılmış, yaşanan deneyimler de rasyonel antiteye dönük öngörülen şemanın olanaksızlığını ortaya koymuştur.

2. Rasyonel Bireye Dönük Eleştiriler

Ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve yirminci yüzyılda gelişim gösteren varoluşçuluk (existentialism) ve olgu bilimcilik (phenomenology) gibi bir takım düşünsel akımlar, bireyin duygu, alışkanlık gibi non-rasyonel boyutlarına vurguda bulunmuşlardır (Dreyfus ve Wrathall 2006: 5). Aydınlanmanın süblime ettiği rasyonel birey tipolojisi, geçen zaman içinde ciddi eleştirilere maruz kalmış ve deneyimlenen modern bireyin kurgulanandan ya da tasavvur edilenden farklı olduğu görüşü ağırlık kazanmaya başlamıştır.

Söz gelimi, varoluşçu (existentialist) paradigma bu anlamda Aydınlanmacı düşüncenin temel taşlarından olan Kartezyen felsefeyi eleştirmiştir. Modern varoluşçuluğun kurucusu olarak kabul edilen Soren Kierkegaard, Hegel'in rasyonel birey tanımına karşı çıkmış ve insanın rasyonel olmayan yönüne dikkat çekmiştir. Nietzsche ve Dostoyevski gibi düşünürler de rasyonalite merkezli felsefi bakışa eleştiriler getirerek yirminci yüzyıl varoluşçuluğuna tarihsel bir arka plan oluşturmuşlardır (Dreyfus ve Wrathall, 2006: 3-4). Yine yirminci yüzyıl düşünürlerinin birçoğunu etkilemiş olan Husserl ve Dilthey ile hareketlenen, daha sonra Heidegger, Gadamer ve Arendt ile devam eden fenomenolojik bakış da rasyonaliteye mesafeli davranarak, varoluşçuluk ile ortaklaşmıştır (Dreyfus ve Wrathall, 2006: 2-3).

Touraine, günümüzde bireye ilişkin klasik modernist bakışın değiştiğinden, eskinin motor gücünü oluşturan rasyonalite ve sekülerite eksenli birey tasavvurunun her düzlemde açığa çıkardığı heyecanın ve motivasyonun gerilediğinden söz eder.

Yaşanan sorunlar, şiddet eğilimleri, savaşlar, ekonomik krizler ve çevre sorunları gibi olumsuz yaygın deneyimler motivasyonu oldukça olumsuz etkilemiştir. Bu nedenle bireyselliğin de ait olunan kolektiviteler gibi gerilediği bir durum yaşanmaktadır (2007: 104). Bireyler demokrasisi, kitle totalitarizmine eğilimi içkin bir durumdur. Bireysellik, hem merkezkaç hem de içe büzülme/kapanma karakteristiği sergilemektedir. Bir taraftan bireye otonom sağlarken diğer yandan bireyi toplumdan uzaklaştırmakta ve tarihsel özneye evrilmesine dönük zemini aşındırmaktadır (Sulkunen, 2009: 160).

Yaşanan deneyimler, öne sürülen çevresel etkilenimlerden ve yanılgılardan azade özgür, merkezi birey figürünün gerçeklikten uzak olduğunu göstermektedir. Touraine'e göre, sosyolojik açıdan günümüz dünyasının öznel dünyası olduğuna inanmak, geçmiş toplumlardan sadece kahramanları, azizleri ve militanları düşünmek ya da görmek kadar saçma bir şey demek olur. Zira bağlamsallık eksenli özne olmanın tercih edildiği ya da yadsındığı durumlar söz konusudur. Birtakım güç merkezlerinin toplumu etkilemesi ve manipülasyonu kaçınılmazdır (2007: 104-105).

Bireyin yoğunluklu var olan iktidar biçimlerinde tanımlandığı ve şekillendiği, modernleşme ile birlikte aslında daha bariz bir biçimde görülmüştür. Ulus devletlerin politik, ekonomik, güvenlik ve sağlık gibi haklar ve sorumluluklar temelli vatandaş sicili zemininde gelişen denetimci yapısı, kitle iletişim ağlarının farkındalık eksenli manipülatif karakteri, yoğun kentsel mekânların etkileşimci karakteri, modern bireylerin özne olma biçimlerini farklı düzeylerde etkilemektedir. Bu konuya değinen düşünürlerden biri Michel Foucault'tur. Foucault, bireyin modern dönemlerde yeni disipline edici iktidar araçlarınınca denetlendiğinden söz eder. Daha doğrusu ona göre birey -Aydınlanmacı düşüncenin aksine- iktidar ilişkilerinin bir sonucudur. Bu iktidar biçiminin merkeziz olduğunu ve her yerde görüldüğünü ifade eden Foucault, gücün kılcallara uzandığını ileri sürer. Modern iktidar, bireyi sürekli denetime maruz bırakır. Bu maruziyet üç biçimde gerçekleşir. Az önce de ifade edildiği gibi güç desantralizedir. Belirli bir merkezde temerküz etmez. İkinci olarak, güç aşağıdan yukarıya doğru mobil ve mikrofiziksel güç ilişkilerince belirlenir. Son olarak, güç ilişkileri amaçlıdır ve özne değildir; yani belirli kişi ya da kişilerce kontrol edilmezler. Oysa klasik kontrol, egemen iktidarca sağlanırdı; eş deyişle, kişi ya da kişilerce topluluklar üzerinde bir denetim biçimi oluşturulurdu. (Allen, 2013: 345).

Descartes, Kant ve Lock gibi rasyonalite merkezli birey tasavvuru ortaya koyan düşünürlerin ideal toplum tasavvurlarına karşı ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve yirminci yüzyılda gelişim gösteren varoluşçuluk (existentialism) ve olgu bilimcilik (phenomenology) gibi bir takım düşünsel akımlar, deneyim merkezli birey ve toplum tasavvurları ileri sürmüşlerdir. Yukarıdaki bölümde birey ve rasyonalite merkezli kurgu ve buna yönelik bazı eleştirilerden sonra tüketim toplumlarında bireyin rasyonel niteliğine ve yaşanan gerçeklikte etkenlik/edilgenlik durumuna değinerek, Aydınlanmacı tasarımın güçlüklerine tüketim bileşeni bağlamında değinilecektir.

3. Tüketim Kültürü ve Birey

Modernleşmenin erken dönemlerinde üretici olarak gelişim çizgisinde yer alan birey, şimdilerde çokluk tüketici birey vasfı ile öne çıkmaktadır. Ancak, üretici

bireyden tüketici bireye evrilen süreçte yaşanan serüvende, özne-birey antitesi gerçekliğe tekabül etmekte midir? Aynı şekilde; tüketici-birey, özne-birey tanımına uygun bir varlık ortaya koyabilmekte midir? Kısacası birey sosyal yaşamın merkezinde etkin rol alabilmiş midir ve almış ise bu özelliğini sürdürülebilmekte midir?

Bu konuda farklı bakış açılarından söz edilebilir. Bireyin özne olabilmesinin önündeki kısıtlamaların kalktığını, bireyin tüketimsel normatif kodlardan kurtulduğunu (Dunn, 2008: 112), tüketimin demokratikleştiğini ve bu anlamda farklılıkların ve bireyselliğin güçlendiğini düşünenlerden bahsedilebilir.¹ Postmodern tüketim kültüründe farklılıkların selamlandığından ve tikel farklılıkların merkez dışında tutulma sorununun azaldığından (Featherstone, 1996: 209) söz edilmektedir.

“Şu hâlde postmodernizmi tüketim kültürünün büyümesini ve simgesel malların üretilmesi ve dağıtılması işleriyle uğraşan uzman ve aracı sayısının artmasını içeren uzun erimli bir sürecin sağladığı artyöre bağlamında kavramamız gerekiyor. Postmodernizm tüketim kültüründe bulunan hayatın estetikleştirilmesini, yani estetik hayatın etik açıdan iyi hayat olduğunu, insan doğası ya da hakiki benlik diye bir şeyin olmadığını ve hayatın amacının sonsuz bir yeni tecrübeler, değerler ve sözcük dağarları arayışı olduğunu ileri süren varsayımı destekleyen eğilimlere yaslanır” (Featherstone, 1996: 206-207).

Burada Featherstone, evrensel/doğal iyinin olmadığına, yerel veya tikel deneyimselliğe koşut etken özne oluşa göndermede bulunmaktadır. Oysa çalışmanın başlarında konu edilen klasik rasyonel kuram, belirli koşullar çerçevesinde evrensel doğruların elde edilebileceği tezi üzerine kurulu, tarihsel ve toplumsal engellerden azade bir rasyonel özne-birey biçimindeydi. Öyleyse klasik modern kuramdaki etken özne ile postmodern kuramdaki etken özne, sırasıyla homojenlik ve heterojenliğe koşut özne olabilmeyi tasarlamaktadır denebilir.

Öte yandan Reisman’ın (1989) gelenek, erken modern dönem ve geç modern dönem tipolojilerine bakıldığında, konumuz açısından, tüketim kültürü bağlamında genel orta sınıf tüketici, dışa-dönük bireydir. Reisman, diğer-yönelimli bireyi tanımlarken geleneksel dönemin çevreye bağımlı ve erken modern dönemin içe-yönelimli birey tipolojilerinde farklı biçimlerde gerçekleşen yakın çevrenin birey üzerindeki etkisinin, diğer-yönelimli birey için de geçerliliğini sürdürdüğünü, ancak dışa-yönelimli bireyin farklı alıcılardan etkilendiğini ve öykünmenin daha geniş bir spektrumunun olduğunu ileri sürer. Tüm dış çevre, medya dolayımı gerçekleşen farkındalıklar ve rol modeller dâhil, diğer-yönelimli bireyin çevresini oluşturmaktadır. Beğenilme itkili eylem ortaya koyan birey, farklı bir dışa bağımlılık biçimi geliştirmekte ve onay beklemektedir. Böylece bireyin eylemi konformist bir yapıyı hedeflemektedir (1989: 21-25). Bireysel-yarar ve

---

¹ Daha detaylı bilgi için bkz. Dunn R. G. (2008) *Identifying Consumption, Subjects and Objects in Consumer Society*, Philadelphia: Temple University Press; Sulkunen P. (2009) *The Saturated Society, Governing Risks and Lifestyles In Consumer Culture*, London: Sage Publications; Reisman D. (1989) *Lonely Crowds*, New Haven, Connecticut: Yale University Press.

içselleştirilen davranış kalıpları yerine, akranlarca onayın hedeflenmesi ve sınıf yerine kişinin referans grup ile uyumu esas alması, diğer-yönelimliliğin temelini oluşturmaktadır. Sulkunen'e göre, başkalarına dönük kişi, her ne kadar diğerlerinin takdirini dikkate alıyorsa da etken durumdadır. Zira birey, geleneğin ve alışkanlıkların veya otoriter bir dış gücün manipülasyonu ile değil, seçimi kendisi istediği için, kendi mutluluğunu sağlamak için yapmaktadır. Dışa dönmeye zorlama olmadan, bizatihi kendisi dışa dönmektedir (2009: 176). Böylece birey seçim ortaya koyarken farklı saiklerle sosyal bir konformasyona gitmektedir.

Dunn, bir yandan zayıflayan toplumsal, ailevi ve dinsel aidiyet bağlarına diğer yandan maddi olanakların artışına paralel olarak, sosyal düzenin daha çok mübadele ilişkileri çerçevesinde gerçekleştiğini ifade eder. Bu anlamda tüketim pazarına endeksli bireyselliğin gelişimi ile birlikte, nesnel kimlik ortaya koymada daha etkili araçlar ve farklılık göstergelerine dönüşür (2008: 37). Ona göre seçim ideolojisi ile kişisel gerçekleştirim etrafında şekillenen metâ temelli bir toplumda yaşam biçimi, kimliği gerçekleştirmenin başat bir aracıdır. Yaşam biçimi hem sosyal üyeliği hem de bireyselliği açığa çıkarmayı kolaylaştırır; böylece bireye bir yandan grup kimliği duygusu diğer yandan ötekilerden farklı olma imkânı sağlar (Dunn, 2008: 160).

Görüldüğü gibi birey antitesinin etkenlik ve edilgenliğine dair yukarıda ifade edilenler, gelinen noktayı özne-birey açısından olumlu bulmakta ve bireyin topluma dönük davranışlarının da sonuçta bireysel gerçekleştirim ile uyum içinde olduğuna ve bu anlamda bir çelişkiden çok konsolidasyonun varlığına vurgu yapmaktadırlar.

4. Tüketim Toplumunda Özneleşme Yanılgısı

Özne-birey antitesinin tüketim kültüründe var olduğu tezine karşın, bir diğer teze göre ise, Aydınlanmacı özne-birey tasarımı gerçekliğe tekabül edememiş ve kurgulanan ideal birey gerçekliğe dönüşmemiştir. Konumuz ile bağlantılı olarak ifade edilecek olursa; tüketim sosyolojisinde alanyazın oluşturan düşünürlerin büyük çoğunluğu bu görüştedir. Özellikle Frankfurt okulundan kitle kültürüne ve kültür endüstrisine vurgu yapan Adorno ve Horkheimer, simülasyonlar çağı tezi ile gösterge değer üzerinden yapısal bir soruna eğilen Baudrillard, tüketim etiği alanında ufuk açıcı görüşleriyle Bauman, Ritzer, Bocock gibi eleştirmenler bireyin toplumsal düzlemde çok yönlü etkiye maruz kaldığına ve kültürel kodlarda metalaşmanın belirginleştiğine vurguda bulunmaktadırlar. Aşağıda bu görüşte olan düşünürlerden örnekler verilerek, tarihsel ve toplumsal koşullardan tümüyle bağımsız rasyonel-birey antitesinin olamayacağı ifade edilmeye çalışılmıştır.

Erken dönem kapitalizmin başat özelliği üretim toplumu oluşudur. “Fransız devrimi ve sonrasında gelişen ekonomik liberalizm, bireyleri politik, geleneksel ve kişisel sınırlamalardan çalışma hakkı dolayımı özgürleştirmiş, böylece bireysel biyografileri olanaklı kılmıştır. Ancak bu durum, ondokuzuncu yüzyılın başlarında devlet koruması altında olmayan ve artan işçi sınıfında ekonomik özerkliğin kaybına neden olmuştur” (Sulkunen, 2009: 159). Böylece, kurgulanan özne-birey zemini paradoksal bir tehditle karşı karşıya kalmıştır. Zira klasik liberal ekonomik politikalar, devleti bireyin emeği ve teşebbüs iradesi önünde engel olarak görmektedir. Devlet müdahalesinin yokluğunun, etkin-birey tasarımı olanaklı kılacağı düşünülmektedir. Ancak devletin müdahale düzeyinin zayıflaması, Sherman'ın da değindiği gibi orta ve üst sınıfa avantajlar sağlarken, dezavantajlı ve

korumasız birey sayısında öylesine artışa neden olmuştur ki, 1830 ve 1840'lı yıllarda sanayileşmenin öncüsü İngiltere'de parlamento, *fabrika yasası* benzeri birtakım düzenlemelere gitmek zorunda kalmıştır (1991: 163-65). Yıpratıcı ve uzun mesai saatleri ile büyük oranda göze çarpan gayr-i insani çalışma ortamları, bireyleri geleneksel dönemlerin zorlu yaşam şartlarının daha da gerisine itmiştir. Rasyonel özne-birey tasarımı, liberal ekonomik tezin reel politik “özgür girişim” mottosunun sonucu gerçeklikten uzak bir kurguya denk düşmüştür. Aydın, yeni durumu Marks ve Weber açısından değerlendirirken şu tespitte bulunur: Rasyonel bir yapı olarak kabul edilen kapitalist sistem, Marks ve Weber'in analizlerinde karamsar tablolara dönüşür ve bireylerin insanlıktan çıkma tehlikesine neden olur. Marks'ta *yabancılaşma* (alienation), Weber'de *demir kafes* (iron cage) metaforu ile dikkatlerin çekildiği bu durum, rasyonel tasarımın istenmeyen sonuçları olarak ifade edilir (Aydın, 2010: 17-18).

Geç dönem kapitalizme gelindiğinde ise, daha önce işçi ve çalışan dolayımı gerçekleşen denetim ve sömür tüketiciye odaklanmaya başlamıştır. Bireyler, neyi ne kadar ve nasıl tüketecekleri noktasında kendi başlarına karar veremez biçimde yönlendirilmeye başlamışlardır. Ancak dikkat edilmesi gereken bir nokta, bu manipülasyonun üretim yüzyılı olarak anılan ondokuzuncu yüzyıldaki gibi kaba güce dayalı olmaması, daha çok arzu ve istek itkileri dolayımı ya da talep edilen nesne veya hizmete ulaşmanın ön koşullarının –örneğin kredi kartı kullanımı-zorlayıcılığı gibi birtakım yollarla gerçekleştirilmesidir (Ritzer, 2011: 84-87).

Tüketim toplumlarında özneleşme yanılgısına maruz kalan birey, çoğu zaman bunun farkına varmaz ya da varamaz. Tüketim üzerinden övülen ve değer atfedilen birey, özne olma yanılgısına güçlü bir biçimde kapılır. Kapitalist üretim politikaları, bu sayede tüketiciyi halinden memnun bir yanılsama sürecine dâhil ederek, muhtemel bir karşı koyuşu ve itirazı elimine etme yoluna gider. Öte yandan süreç içinde oluşan hoşnutsuzluklara yönelik tepki vermede de bireyi edilgenleştirir ve kolektif düzlemde tepki verilmesini bir anlamda devre dışı bırakır. Söz gelimi Baudrillard'ın tespitinde yer aldığı gibi, milyonlarca televizyon izleyicisi, verilen reklamlara karşı olmasına karşın, var olan duruma tepki verme gibi bir refleks sergilemez (2013: 92). Bu da, tüketim araçlarının ve dolayısıyla tüketim kültürünün özne-bireye dönük edilgenleştirici işlevinin gücünü sergilemektedir.

Tüketim toplumu, bireyi tüketim kapasitesi oranında muhatap alır. Bir şekilde dinlenilmesini ve kendisine itaati bekler. Sergilenen performansa koşul olarak över, eleştirir ya da cezalandırır. Tüketim toplumu, bireylerin tüketimsel yaşam stillerine ve stratejilerine dâhil olmasını ve onun dışında kalan alternatiflere yüz çevirmesini ister. Tüketim toplumuna dâhil olmanın ve dışında kalmanın koşulu tüketimsel kodların sorgusuz kabulünden geçer (Bauman, 2007: 53). Bu yaşam şemasının merkezine yerleşen ideal bireyin iyi hayat gerekleri, kendisine dışsal bir konumdadır. Kişi tanımlanan kültürel idealleri gerçekleştirmek suretiyle kültürel meşruiyet dairesine dâhil olabilmektedir. Bireysel belirlenim tek başına onanma şansını doğuramamaktadır.

İnsanlık tarihinin bir özgürleşme ve rasyonelleşme tarihi olduğu resmi söylemine değinen Bauman, konuyu detaylandırarak şu tespitte bulunur:

“Son aşamada yani üretici ve savaştı toplumdan tüketim toplumuna geçiş, bireylerin orijin itibarıyla “seçim yok” durumundan daha sonra

“sınırlı seçime”, önceden tanımlanmış senaryolardan ve zorunlu rutinlerden, önceden belirlenmiş ve önerilmiş tartışılmaz bağlardan, mecburi ya da en azından karşı gelinmez davranış kalıplarından aşamalı bir şekilde ve nihayetinde tümünden özgürleşme süreci olarak portre edilir. Kısacası bu geçiş, sınırlılıklar ve esaret dünyasından bireysel otonomi ve kendi efendisi olmaya doğru bir başka hatta muhtemelen nihai bir sıçrama olarak tanımlanır. Genelde bu geçiş bireyin kendini gerçekleştirme hakkı bakımından nihai zafer olarak tanımlanır ve temelde özgür öznenin bölünmez egemenliği olarak anlaşılır ki bu egemenlik daha sonra bireyin seçim hakkı olarak yorumlanır. Tüketim toplumunun bireyi her şeyden önemlisi (seçen insan) homo eligens olarak tanımlanır” (Bauman, 2007: 61).

Görüldüğü gibi, Bauman tarihsel arka planını verdiği gelişim çizgisinin nihai noktasında *homo sapiens*'ten *homo eligens*'e algısının yerleştiğini ya da bu tezin yaygınlaştığını dile getirmektedir. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi, *seçen insan* gerçek anlamda kendi seçimini ortaya koyamamakta ancak alternatifler arasında tercihe mecbur bırakılmaktadır. Böylece zorunlu bir seçicilik ile karşı karşıya kalınmaktadır. Kişi, tüketim toplumundaki ideal yaşam şemasının üyesi olmak için seçim gerçekleştirmek zorundadır. Bauman'ın dediği gibi, akışkan tüketim toplumunda yeni zorunluluk, seçim özgürlüğünü gerçekleştirme zorunluluğudur (2007: 74).

Kişi tüketim kültürü zemininde, tüketimsel davranış kalıpları ile belirginleşmeye ve bu sayede görünürlük kazanmaya çalışmaktadır. Böylece kişi birey olma, bir kimlik ortaya koyma cihetine gider. Oysa gösteride öne çıkmanın ve sahne önünde olmanın gereğini yerine getirmeye çalışan kişi aslında bireyin zıddıdır. Zira bir ideal şemanın gereğini yerine getirmede gerek şart olan özdeşleşmeyi gerçekleştirmeye yönelirken özerklikten uzaklaşır. Görünürde ideali temsil eden tüketici figür, gerçekte sıradanlığın ve sıradan bireyin hedefini ve gerçekleşen mutluluk tablosunu temsil eder (Debord, 2015: 61). Riesman'a göre diğer-yönelimli birey, “sahte kişiselleşme”ye zorlanmak suretiyle iş hayatında da başkalarına gereksinim duyduğundan özgür otonomiye sahip değildir. Bu anlamda sosyale dönük olma bir bağımlılıktır ve kendi içinde bir amaçtır (Sulkunen, 2009:170-71). Görünürlük normlarına bağımlılık, kişinin otantiklik ve bireysel seçimlerine dönük farkındalık olanaklarını kısımlıdır. (Debord, 2015: 191). Öyleyse görünürlük ve gösteriş, ön koşulları itibariyle öznellikten uzak bir edilgenliği içerirler. Özgünlükten bu denli uzaklaşan bireyin özne-birey olma zemini aşır. “Hakiki edilginlik sistemle mutlu bir biçimde uzlaşma içinde yatar” (Baudrillard, 2013: 218). Görünür konformist dinginlik, öznellikten uzak bir olgu imler. Kişinin mutlu görüntüsü vermesi, içsel bir tasarımdan çok dışsal dayatmalar ile oluşan bir uzlaşmanın sonucu gerçekleşir.

5. Tüketim Araçları ve Rasyonel-Özne Antitesinde Aşınma

Bağlamsal manipülatif parametrelerin başında tüketim kültürünün baskınlığını ve etkinliğini sağlayan, tüketim araçlarında görülen artış ve yaygınlıktır. Ritzer, tüketimi olanaklı kılan veya kolaylaştıran her türlü ortamın tüketim araçları sınıfına dâhil olduğunu ve bu ortamların bireyleri mal ve hizmet alımına özendirdiğini, hatta zorladığını ifade eder (2011:18). Bu zorlama görünür bir cebir olmaktan ziyade, ayartıcılık biçiminde gerçekleşmektedir. Tüketim araçlarının spektrumunu oldukça geniş tutan Ritzer, zincir mağazalar, alışveriş merkezleri, indirimli mağazalar, yolcu

gemileri, kumarhaneler, eğlence merkezleri, spor merkezleri, lüks girişli siteler, eğitim kurumları, hastaneler, sanat merkezleri, müzeler, hayır kurumları, mega kiliseler gibi birçok yer ve ortamı tüketim araçları olarak tanımlar (2011).

Tüketim merkezlerini tüketim katedralleri şeklinde tanımlayan Ritzer, yeni tüketim araçlarının büyüleyici özellikleri olduğunu ve bu sayede oldukça etkili olduklarını dile getirir. Weber'in modernliği, dünyanın büyüünün bozulması şeklinde rasyonalite ile tanımlamasına karşı, tüketim kültürünün yeniden büyülediği tezini savunan Ritzer, bu büyü bozumunun ve yeniden büyüleme sürecinin durmak bilmeksizin süreceğini ifade eder (2011, 257-59). Yeni tüketim ortamları bireyleri daha fazla cezp etmekte ve rasyonaliteyi (büyü bozumunu) yeniden büyülemeyle bir bakıma tehdit etmektedir.

Adorno tüketimciliğin, bireylerin meta ilişkileri ve eğlence teknolojileri aracılığıyla tuzağa düşürüldüğü ve yönetildiği bir toplumun merkezinde yer aldığını, böylece ekonomik ve teknolojik güçlerin izole ve atomize bireylerin ruhuna yerleştiğini ileri sürer (Dunn, 2008: 33). "Sürekli reklama maruz kalmak, sosyal realiteye ilişkin algımızı şekillendirir ve böylece stereotipleri tahkim eder" (Wanke, 2009: 10). Söz gelimi televizyon programları çarpıtılmış bir gerçek dünya sunumu yapar ve bu gösterimin sürekliliği dolayısıyla izleyici, çarpık ve gerçek olmayan bir algıya sahip olur; buna "işleme kuramı" (cultivaton theory) denir (Shrum, 2009: 252).

Öte yandan tüketici spektrumu her yaştan, sınıftan ve cinsiyetten bireyi pazar alanına dâhil eder. Herkes tüketim toplumun hedefindedir (Bauman, 2007: 55; Bocock, 2009: 36-37). Bu anlamda tüketim toplumlarında yumuşak-güç iktidar daha fazla nesne alanı var eder. Özellikle tüketim araçları çerçevesinde olaya yaklaşıldığında, tüketim kültürünün iyi yaşam şemasına dönük ideal tip dayatmalarının ve itki sıklığının, tarihsel ve toplumsal bir varlık olan bireyin edilgenliğine görece daha çok yol açtığı görülür. Bu durumda öngörülen rasyonel birey, tüketim kültürünce dayatılan ve idealleştirilen davranış kalıplarının etki alanına yoğun biçimde dâhil olur. Tüketim araçlarının ve nesnelere kâr amaçlı dayatması bir tür alinasyona (yabancılaşmaya) ve sömürüye yol açar. Bocock'un da dediği gibi yaratıcılıktan uzaklaşmış ve dayatılan iyi göstergelerine mahkûm edilen bireyler, tüketimsel yabancılaşmaya maruz kalmışlardır (2009: 58). Üretim araçlarına karşı zayıf ve çaresiz kalan birey, tüketim araçlarının ve ortamlarının sağladığı maddi aşırılıkta da maddileşme sorunu yaşar (Dunn, 2008: 8). Arzu ve isteklerin uyandırılması gerçek ihtiyaçların ötesinde bir ideal tanımlar. Geç dönem kapitalizm, bu ideale ulaşmaya dönük reklam, kitle iletişim ve tüketim ortamları gibi araçları sıklıkla kullanır. Söz gelimi her gün önünden geçilen mağazaların ve alışveriş mekânlarının vitrinleri, Baudrillard'ın ifade ettiği gibi tüketim dolayımı bir ideal değerler şeması ortaya koymakta ve uyum sınavı fırsatı oluşturmaktadır. Manipülatif yönü olan bu araçlar, toplumsal içerilmeyi sağlayıcı araçlar olarak işlev görmektedirler (2013: 197). Ancak, görüldüğü gibi bu tür iyi yaşam hedefleri bireye dışsaldır ve görünürde zorlayıcı olmayan birtakım dayatmalar ile bireyi kurgulanan bir ideale yönlendirmektedir. Bu durumda, rasyonel-özne bireyden çok non-rasyonel nesne birey belirginleşir.

Yeni tüketim araçlarının hatırı sayılır bir bölümü, ön koşulları itibariyle, tüketiciyi sınırlı sayıda araca zorlar. Söz gelimi, kredi kartı kullanımı bu alanlardan biridir. Kişi kredi kartı olmadan alışveriş yapabilir. Ancak, siber alışveriş merkezlerinin

çoğunluğu ve evden alışveriş kanalları bu hizmetleri kredi kartı sistemi ile gerçekleştirdiğinden, tüketici bu alışveriş biçimlerine bir nevi zorlanmaktadır (Ritzer, 2011: 86-87). Mevcut zorlayıcılık ya da zorunluluk, yine de isteğe bağlanır ve görünürde kişinin özgür iradesi ile gerçekleşir. Oysa görüldüğü gibi, bu tür alışveriş sistemlerine dâhil olmanın fiziki koşulu, bir kredi kartına sahip olmaktan geçmektedir. Öyleyse zorlayıcı olmayan bir zorunluluktan bahsedilebilir. Övülen bir takım mal ve hizmetleri almayabilirsiniz. Ama şayet almayı düşünüyorsanız, gereklerini yerine getirmek durumundasınız. Tüketim kültürü gibi tüketim araçları da özne-bireyi manipülasyonlar dolayimli etkilemekte ve genelde bireyi bir kurguya dâhil etmektedir.

Sonuç

On sekizinci yüzyıldaki Aydınlanma ile birlikte tarih sahnesinde görece daha çok öne çıktığı düşünülen rasyonel birey kurgusu, ilk dönemlerde bir heyecan ve ilgi odağı olmuş ve düşünsel çabalar bu tür bireylerden müteşekkil toplumlar inşa etmenin gayretine matuf olmuştur. Ancak bu düşünsel çabalar, çok geçmeden karşıt tezleri doğurmuştur. Ondokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan ve yirminci yüzyılda daha da belirginleşen birçok düşünce modeli ve yaklaşım, evrensel rasyonel birey kurgusunun sorunlarına vurguda bulunmuştur.

Ondokuzuncu yüzyılda yaygınlaşan ve yükselen üretim biçimlerinin araçsallaştırdığı üretici bireyin yaşadığı sorunlar, hedeflenen özne-bireyin uzağında olduğunu göstermiştir. Zira avantajlı durumdaki üst kesimlerin ve burjuvazinin aksine üretici işçi sınıfı ve diğer çalışanlar oldukça zor şartlarda yaşamlarını idame etmek zorunda kalmışlardır.

Yirminci yüzyılın başlarında Amerika'da, ikinci yarısında gelişmiş Avrupa ülkelerinde ve sonrasında küreselleşme dinamiklerine paralel olarak diğer birçok gelişmekte olan ülkede görülen tüketim kültürü (Bocock: 2009; Featherstone, 1996), üretim yüzyılındaki zorunluluk ve alternatifsizlik koşullarındaki gibi olmasa da, bireysel ve toplumsal yaşam üzerinde oldukça önemli etkilerde bulunmuştur. Bu etkilerin ortaklaştığı nokta, bireylerin iyi yaşam şemalarına dair dayatılan non-rasyonel (duygusal) tüketimsel ideallerdir. Sözü edilen bu tür tüketimsel manipülatif yapılar ve kültürel kodlar, evrensel rasyonel özne-birey olarak hedeflenen bir kurgunun oluşmadığını, tarihsel ve toplumsal koşulların genelde bireyler üzerindeki etkilerini göstermesi bakımından dikkate değer bir noktadır.

Çalışmada ortaya konduğu gibi, homojen, tarihe ve topluma dışsal rasyonel birey projeksiyonu büyük oranda tartışmaya açık zafiyetler göstermektedir. Her ne kadar tüketim kültürü zemininde verilen kararların, bireylerin kendi bireysel tercihlerine dayalı olduğu tezi savunuluyor olsa da genelde bu tür seçimlerin belirli manipülasyonlardan kaynaklandığı görülmektedir. Kişi seçim ortaya koyarken belirli sosyokültürel ve ekonomik koşullar dâhilinde ve sunulan tüketimsel olanaklar ve uyarıcılar dolayimli davranış kalıpları sergilemektedir. Âdemi merkezîyet vasatında gerçekleşen iktidar biçimleri, bireyi farkında olarak ya da olmayarak birtakım davranış kalıplarına uymaya yöneltmektedir. Bu yönelimler farklı bağlam ve durumlarda farklı biçimlerde gerçekleşmektedir. Dolayısıyla homojen evrensel birey tasavvuru gerçeklikten uzak bir sav olarak kalmaktadır

Sonuç olarak, Aydınlanmacı düşüncenin rasyonel özne-birey projeksiyonu, hem rasyonel üretim biçiminin yapısal temelini oluşturduğu liberal endüstriyel

kapitalizmde hem de tüketim kültürünün yaygınlaştığı post-endüstriyel kapitalizmde gerçekliğe dönüşmemiştir. Bireylerin içinde buldukları ekonomik ve siyasi koşullar, kültürel kodlar eş deyişle bireylerin içinde buldukları tarihsel ve toplumsal koşullar, benzer uyarıcılara farklı tepkiler vermelerini olanaklı kılmıştır. Böylece nesnel ve rasyonel birey düşünsel bir kurgu düzeyinde kalmıştır. Birey, çevresel etkilenimlerden tamamen azade varlık ortaya koy(a)mamıştır.

Kaynakça

Allen A. (2013) *A Companion To Foucault* Edited By Christopher Falzon, Timothy O'Leary, Jana Sawicki, West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.

Aydın D. G., (2010) "Kapitalizmde Bireyin Sorgulanması: Yabancılaşma ve Demir Kafes", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 43, Sayı 2, Haziran, ss. 17-32.

Baudrillard J. (2013) *Tüketim Toplumu*, Çev. Hazal Deliceçaylı ve Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı.

Bauman Z. (2007) *Consuming Life*, Malden: Polity Press.

Bocock, R. (2009) *Tüketim*, Çev. Kutluk İ., Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Debord G. (2012) *Gösteri Toplumu*, Çev. Ekmekçi A., Taşkent O., İstanbul: Ayrıntı.

Dreyfus H. L., Wrathall M. A.(2006) "A Brief Introduction to Phenomenology and Existentialism" *Companion to Phenomenology and Existentialism*, Edited by Dreyfus h. L., Wrathall M. A, Malden: Blackwell Publishing.

Duman F. (2006) "Akılcılık Bağlamında İki Aydınlanma Geleneği: Fransız Aydınlanması Versus İskoç Aydınlanması" *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, ss 117-151.

Dunn R. G. (2008) *Identifying Consumption, Subjects and Objects in Consumer Society*, Philadelphia: Temple University Press.

Featherstone M. (1996), *Postmodernizm ve Tüketim Kültürü*, Çev. Mehmet Küçük, İstanbul: Ayrıntı.

Francks R. and Ross G. M. (2003) "Descartes and Malebranche" *The Blackwell Companion to Philosophy*, Edited by Nicholas Bunnin And E. P. Tsui-James, Malden Blackwell Publishing.

Kant I. (1984) *Seçilmiş Yazılar*, Çev. Bozkurt N, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Riesman D. (1989) *Lonely Crowds*, New Haven, Connecticut: Yale University Press.

Ritzer G.(2011) *Büyüsü Bozulmuş Dünyayı Büyülemek*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Sherman D. (1991) *Western Civilization, Volume II*, Caledonia: Mcgraw-Hill, Inc.

Shrum L. J. (2009) "Television Viewing and Social Reality *Effects and Underlying Processes*" *Social Psychology Of Consumer Behaviour*, Edited by Wanke M. Newyork: Psychology Press, Taylor & Francis Group.

Sulkunen P. (2009) *The Saturated Society, Governing Risks and Lifestyles in Consumer Culture*, London: Sage Publications.

Touraine A. (2007) *A New Paradigm For Understanding Today's World*, Cambridge: Polity Press.

Touraine A. (2012) *Modernliğin Eleştirisi*, Çev. U. T. Hülya, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Wanke M. (2009) "What's Social about Consumer Behavior?" *Social Psychology Of Consumer Behaviour*, Edited by Wanke M., Newyork: Psychology Press, Taylor & Francis Group.